

האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה
גם למוסלמים

פרופ' יהושע בלאו

תדפיס מתוך

מסורה ליוסף

כתב עת העוסק במורשתו של
הגאון ר' יוסף קאפח נע"ג

כרך ז

מכון מש"ה ★ נתניה תשע"ב

מסורה ליוסף

כתב עת העוסק במורשתו של
הגאון ר' יוסף קאפח נע"ג

כרך ז

עורך
יוסף פרחי

מכון מש"ה ★ נתניה תשע"ב

מְסוֹרָה לְיוֹסֵף

כתב עת העוסק במורשתו של הגאון ר' יוסף קאפח נע"ג
הוצאת "מכון מש"ה" מיסודה של עמותת "הליכות עם ישראל", סניף נתניה

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל תרבות – מחלקת מוסדות מחקר ומורשת

★

המשרד לשירותי דת – מחלקת עזבונות

★

"אורות יצחק" גרעין תורני קהילתי, מודיעין

חברי המערכת
ד"ר יחיאל קארה
הרב צפניה ערוסי

עריכה לשונית
ד"ר יחיאל קארה

כתובת המערכת:
ת"ד 5042 נתניה, מיקוד: 42150
פקס מס' 1533-5353570
דואר אלקטרוני: mesora@walla.com
halichot@inter.net.il

מכון מש"ה - לחקר משנת הרמב"ם
אתר המכון: <http://www.net-sah.org>

ת"ד 5042 נתניה

09-8842313

ת"ד 211 קריית-אוננו

03-5351119

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם בלבד

©

כל הזכויות שמורות למכון מש"ה

תוכן העניינים

6.....רשימת המשתתפים בקובץ

7.....פתח דבר

משנתו ודרכו של הרב יוסף קאפח

11.....השגות "מארי" על מפרשי דברי רבנו הרמב"ם – תכליתן ותועלתן
הרב ד"ר רצון ערוסי

25.....גדר ברכה שאינה צריכה: שיטת מורנו הגאון מארי יוסף קאפח זלה"ה
הרב אביעד אשואל

33.....על מסורת הקריאה במקרא בקריאת הרב צובירי ובקריאת הרב קאפח
אדם בן נון

47.....תורה ועבודה במשנתו ובהליכותיו של מו"ר הרב יוסף קאפח זצ"ל
הרב אליקים צדוק

95.....תקופתנו וימות המשיח במשנת הרב קאפח זצ"ל
הרב ד"ר חננאל סרי

107.....חמישים שנה במחיצת מורנו ורבנו הרה"ג יוסף קאפח זצ"ל
טוב צדוק

119.....על "דברים אחדים": הקדמת הרב יוסף קאפח לספר "מורה הנבוכים"
יוסף פרחי

151.....דעת הרה"ג יוסף קאפח על השירה והזמר
הרב מיכאל חימי

179.....ציורי ספר "מאור האפלה"
שלום פנחס כהן

197.....היחס בין הקבלה לבין ההלכה במשנת מהרי"ץ ומהרי"ק
שלומי לוי

הלכה ומנהג

- 217.....הצפייה בניתוחי מתים.....
הרב אברהם חמאמי
- 227.....הייצוג בבתי הדין ותנאי מורשה.....
הרב אהרן קאפח
- 235.....בן עיר שהלך לכרך.....
איתמר כהן
- 249.....מצוות הגר והמתגייר.....
הרב ד"ר אריה סטריקובסקי
- 303.....הלכות צדקה.....
הרב ד"ר דרור פיקסלר
- 333.....כוס חמישי בליל הסדר.....
הרב יעקב רטבי
- 343.....האותיות בתורת הראשונים.....
הרב משה צארום

הגות ומחשבה

- 365.....אחרי הפעולות יימשכו הלבבות או אחרי המחשבות?
אליהו נגר
- 379.....מעמד הנכרים בימות המשיח במשנת הרמב"ם.....
פרופ' מנחם קלנר
- 417.....בעקבות מכת בכורות.....
עותניאל מנצור

עניינים אחרים

- 437.....זיהוי בעלי החיים שבמשנה על פי פירוש הרמב"ם
פרופ' זהר עמר
- 449.....כנען ועבודה זרה וארץ ישראל
יהונתן שמחה בלס
- 475.....האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים?
פרופ' יהושע בלאו
- 489.....מבנה, רעיון ומגמה בספר החזון של הרמב"ם
יוחאי מקבילי
- 499.....מבנה בתי הכנסת בתימן והמחלוקות בהם
ד"ר משה גברא
- 523.....כוחו של השופט "לתקן" את החוק: גישתם של אריסטו והרמב"ם
פרופ' נחום רקובר
- 535.....יהדות ודמוקרטיה במשנת הרמב"ם וחזונו
הרב ד"ר רצון ערוסי
- 549.....הדרכת התלמיד להתבוננות מטפיסית בכתבי שלמה אבן גבירול
שועי רז

האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים

1. כותרת מאמרי היא "האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים", כי ברי שהוא היה מיועד (גם?) ליהודים שלא הבינו את המקרא במקורו העברי כל צורכו. אכן, כידוע, תרגום התורה של הגאון נוצר מפירושו על ידי הסרת הפירוש והתאמת הנוטר לשמש כתרגום בפני עצמו.¹ והרי עצם תוכנו של הפירוש מעיד כמאה עדים שהופנה אל היהודים בלבד. גוי אינו עשוי להבין את הדיונים ההלכתיים שבו ואף ספק אם יתעניין בהם. אולם השאלה היא אם גם התרגום (להבדיל מן הפירוש) היה מכוון ליהודים בלבד או שמא גם למי שאינו בן ברית.

2. אכן, בידנו לכאורה עדות שתרגום התורה היה מכוון (גם) למוסלמים. אברהם אבן עזרא, בקטע מפורסם בפירושו לבראשית ב,יא, אומר:

אולי עשה כן הגאון [רוצה לומר שתרגם את שמות "המשפחות והמדינות והחיות והעופות והאבנים" לערבית] לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתם (ההדגשה שלי; י"ב), שלא יאמרו כי יש בתורה מלות [נוסח זה עדיף על מצות] לא ידענום.

לכאורה (אך לכאורה בלבד) הופנה תרגום התורה (גם) לגויים, ודבריו נשמעים במבט ראשון מאוששים.

נספח: צוקר טען נגדו שבפירושו לפרשת העופות הודה הגאון שאין בידו לזהות את העופות, ותרגמם לפי השמועה בלבד.² אולם אין להקשות מן הפירוש על התרגום. הפירוש, כאמור, אין ספק שהוא מכוון ליהודים בלבד, והתרגום אולי היה מיועד גם לגויים, אם אמנם צריך להבין את דברי ראב"ע כך. אך עיין בהמשך.

מי היה אפוא קהל היעד של רב סעדיה גאון בתרגומו את התורה? האם פנה אף למוסלמים? שטיינר, בספרו מאיר העיניים,³ נוטה להשיב על השאלה שבכותרת בחיוב. אמנם הוא משאיר פתוחה את האפשרות שהתפסיר הועתק לאותיות ערביות רק בדיעבד. אולם כשהוא טוען בצדק שכבר אבן עזרא, בקבעו בפירושו לבראשית ב,יא, שהגאון כתב

1 עיין לאחרונה שטיינר, רס"ג, עמ' 1.

2 צוקר, תורה, עמ' 284, הערה 3.

3 שטיינר, רס"ג, עמ' 94 ואילך.

את תרגומו "בלשון ישמעאל ובכתיבתם", ראה את תרגומו של הגאון מכוון למוסלמים, הוא סבור⁴ שלאור לשון תרגומי רס"ג טענתו של ראב"ע מסתברת.

3. לטעמי, לשון תרגומי המקרא של רס"ג, עם כל הייחוד הגאוני המאפיין אותה, נשארה חוליה בשרשרת התרגומים היהודיים, תרגומי מקרא של יהודים המיועדים לקהל היהודי, ויבוא ויוכיח זאת אוצר מילותיה המיוחד, המשותף במידה לא קטנה לתרגומי המקרא הקודמים לגאון (שנשתמרו בכתיב פונטי) ולתרגומי הגאון עצמו. אוצר מילים זה ברובו המכריע (ביוצאים מן הכלל מעטים לערך; עיין להלן) היה מיוחד לתרגומי המקרא, ולתרגומי המקרא בלבד, ולא שימש בטקסטים ערביים-יהודיים לא-מקראיים. הוא צמח אגב מלאכת התרגום, ולא היה מובן מחוץ לחוגים הנזקקים לתרגומי המקרא היהודיים. הגאון הקים אמנם בתרגומיו ארמון לתפארת, שכמותו לא נודע בעם ישראל, אך עשה זאת מן הלבנים שסיפקו לו התרגומים הקודמים לו, והשתמש אף הוא בלשון התרגומית המיוחדת הזאת.⁵

נספח: פולנדט⁶ סבור שתרגום הגאון הוא בחינת תגובת נגד (reaction) לתרגומים הקדומים. אך שיטת תרגומו של הגאון אינה תגובה אקראית כביכול למה שהיה לפניו, אלא היא משקפת את דרכו ואישיותו של הגאון ואת תפיסתו המיוחדת ואת כישרונו הגאוני.

שימושי לשון מיוחדים אלו בתחום אוצר המילים, הסוטים מן הערבית הקלסית (ואף מן הבתר-קלסית) ומן הערבית הבינונית של מוסלמים ונוצרים, ואף מן הערבית היהודית שבטקסטים לא-מקראיים, ממקמים את התרגומים האלה, לרבות תרגומי הגאון, כחלק של הספרות המיועדת לקהל יהודי, ומרחיקים אותם מן הספרות המוסלמית. נכון, העתקתם של טקסטים אלו לאותיות ערביות עשויה אמנם לספק לקורא המוסלמי הבנה כללית של הטקסט המקראי, אבל אוצר המילים התריג, המובן רק ליהודי המצוי בספרות תרגומי התנ"ך, אינו מאפשר לו לרדת לסוף כוונתם של תרגומי הכתובים. תרגומי הגאון כתובים אמנם בלשון הבתר-קלסית במבנם הדקדוקי, אך באשר לאוצר המילים הם משקפים את הלשון התרגומית האופיינית לתרגומי מקרא ערביים יהודיים, ולהם בלבד.

אין לטעון שרס"ג לא היה מודע עד כמה סטה אוצר המילים של תרגומו מן המקובל בערבית ה(בתר-)קלסית, ושלמרות סטיותו מן הערבית המוסלמית הוא חשב אותו כביכול לתקני, ועל כן אפשר שייעד את תרגומו גם לציבור המוסלמי. הרי רובן של המילים האופייניות לתרגומים משמשות, כאמור, בתרגומי מקרא בלבד, ואילו בערבית היהודית

4 שטיינר, רס"ג, עמ' 95 באמצע.

5 עיין במאמר של ס' הופקינס ושלי, ספר בן-שמאי, עמ' 251, סעיף 9.3.

6 פולנדט, נוצרי, עמ' 52, שורה 3 ואילך.

הכללית נמנעים הכותבים מלהזדקק להן. אם כן. זה מוכיח שהמתרגמים, לרבות רב סעדיה גאון, היו מודעים לאופיו הלשוני המיוחד של אוצר המילים של תרגומי המקרא, שהרי ייעדו אותו לתרגומי המקרא בלבד. ואם נמנעו מלהשתמש באוצר המילים הזה בערבית היהודית הכללית, על אחת כמה וכמה לא ייעדוהו לקהל המוסלמי.

מבחינת מבנה לשון תרגום הגאון, הוא היה כאמור בתר-קלסי, מובן הן ליהודים הן למי שאינם יהודים. אולם לאוצר המילים של התרגום חדרו יסודות לא מעטים שהיו זרים למי שאינו יהודי האמון על תרגומי המקרא היהודיים, שהפכו במידה לא מעטה את שפת התפסיר למעין לשון מיוחדת ליהודים לומדי תורה בלבד. כאשר כתב אפוא הגאון למשל את תרגום התורה שלו, קהל היעד שלו היה הציבור היהודי, והציבור היהודי בלבד. נכון, אמנם יש להניח שלמרות מגבלה זו, תרגום הגאון הועתק לאותיות ערביות בשביל הציבור המוסלמי, ושמה התג לגל לידי של אברהם אבן עזרא נוסח כזה באותיות ערביות כשטען שהגאון תרגם את התורה לכתובת ישמעאל, אבל זו הייתה העתקה בדיעבד בלבד ולא מכוונת מלכתחילה. כן אפשר שראב"ע ראה העתקות לאותיות ערביות שנעשו בשביל קראים,⁷ ושיער שלא בצדק שהן מכוונות למוסלמים.

כמה גורמים חברו יחד והכניסו שינויים באוצר המילים. אביא בהמשך דוגמאות לקווי לשון המיוחדים לתרגום התורה של רס"ג, המשותפים לעתים עם שימושי הלשון של תרגומים קדומים אחרים. אולם בהקשר זה אין אנו מתעניינים אם שימוש זה או אחר של הגאון מתועד גם בתרגומים קודמים לו. אין זה מענייננו כאן אם אוצר מילים זה מתועד כבר בתרגומים קודמים או במקרה אינו מתועד או שהגאון המציא אותו. אספנו במאמר זה שימוש זה רק כדי להראות שאוצר מילים חריג זה מפקיע את התרגום מלהיות תרגום הפונה גם לציבור המוסלמי, וממקם אותו כתרגום יהודי שרק יהודי יכול, בגלל אותם קווי לשון, לחבינו במלואו. כדי להראות שלפחות חלק של אוצר מילים זה מקורי בתרגום התורה ולא הוכנס על ידי מעתיקים, השתדלנו להצביע, כשיכולנו, על נוסח כתב יד פטרבורג RNL YEVR .HC1 המעולה.⁸

ואלו סוגי הסטיות מאוצר המילים המקובל אצל מוסלמים:

- א. הרחבת הוראת מילה ערבית בהשפעת המילה המקראית שהיא מתרגמת.
- ב. כשמילה ערבית שייכת לשדה הסמנטי של מילה עברית, והן נגזרות משורשים נרדפים, המילה הערבית עשויה לקבל את הוראתה המלאה של המילה העברית ולשמש כתרגומה בכל הוראות המילה העברית.

7 עיין פולנדט, רס"ג, עמ' 65 ואילך.

8 השווה לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 111 ואילך.

- ג. מילים שאולות מן הארמית שאינן ידועות בערבית של מוסלמים.
- ד. מילים בעלות הוראות מיוחדות המתועדות בחיבורים יהודיים בלבד.
- ה. מילה ערבית נדירה מייצגת מילה מקראית נדירה מבלי להתחשב בהוראת המילה המקראית.

ואלו פרטי הסוגים הנזכרים:

א. יש שהוראה אחת של מילה עברית פוליסמית/הומונימית מתורגמת במילה ערבית, אך למילה העברית הפוליסמית/הומונימית הוראה נוספת שאין למילה הערבית, אולם בהשפעת הכתוב שבו תורגמה מילה זו למילה הערבית הסינונימית, עשוי הגאון (כמו לפניו מתרגמי המקראות הכתובים בכתב פונטי) להשתמש לתרגום המילה העברית הנזכרת במילה הערבית אף במקומות שבהם למילה העברית הוראה אחרת שאינה מתועדת לגבי המילה הערבית. קו תרגומי זה מיוחד לתרגומי המקרא, ורוב המילים שנתהוו בדרך זו נשארו מילים תרגומיות מיוחדות לתרגומי מקרא. כאמור, לא הגאון המציא את השיטה הזאת, אלא ירש אותה מתרגומים קדומים (שנשתמרו בכתב פונטי), אולם הוא ממשיך כסגנון זה.⁹

לעתים רחוקות בלבד קורה שהרחבת הוראה זו של מילים ערביות נעשית כה שגורה, עד שהיא חודרת גם לטקסטים לא-מקראיים ונעשית חלק בלתי נפרד של הערבית היהודית הכללית. רשמתי את השימוש ב-*بَدَل*¹⁰ בעקבות הערבית הקלסית 'תבד'ל/אבתד'ל' במשמעות 'לא שמר על כבודו, התפקר' מתרגם הגאון (גם לפי כ"י פטרבורג) את "חִלְלָה" (ויקרא כא, ז; שם יד) בפועל 'מבד'ולה', כלומר 'מופקרת'. מכאן צמח¹¹ הפועל "חילל" בבניינים השונים של שורש 'בד'ל' במשמעות 'חילל קודש'. שימוש זה מתועד אף בערבית-יהודית כללית.¹² התרחבות הוראת 'חילל' מגיעה עד כדי כך ש-"חילל כרם" אף הוא מתורגם 'בד'ל כרמא': "ומי האיש אשר נטע כרם ולא חִלְלוּ [...] ואיש אחר יחללנו" (דברים כו, ו) מתורגם בכ"י פטרבורג 'ואי רג'ל גרס כרמא ולם יתבד'לה [...] ויתבד'לה רג'ל אכ'ר'; "כרם טטע ולא תחללנו" (דברים כח, ל) תרגומו בכ"י פטרבורג 'ותגרס כרמא ולא תתבד'לה'.

לשורש 'סר' המקראי שתי הוראות, 'לימד' ו'ענש', אך ל-*أدب* הערבי רק הוראת 'לימד', אולם בהשפעת המקור התנ"כי, הגאון משתמש ב-'אדב' בבניין השני גם בהוראת

9 עיין ספר בן-שמאי, עמ' 249 ואילך, סעיף 9, בייחוד עמ' 251, סעיף 9.3.

10 עיין גם ספר בן-שמאי, עמ' 251, סעיף 9.4.

11 עיין מילון, ערך בד'ל בהסתעפויותיו.

12 עיין שם.

‘ענש’, למשל בויקרא כו, יח. גם שימוש זה נמצא בגלוסר בתהילים קיח, יח. והנה “אדב” במשמעות ‘עונש’ מתועד שלא בטקסט מקראי.¹³

הפועל רַאָם משורש רֹוּם משמש כתרגום הפועל ‘תור’ המקראי,¹⁴ המשמש כפועל פוליסמי המציין הן ‘שאף, רצה’ (עיין ‘ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם” (במדבר טו, לט) שסעדיה גאון מתרגם אותו ‘ולא תרומו אתבאע קלובכם ועיונכם’, כלומר ‘ולא תשאפו ללכת אחרי לבותיכם ועיניכם’. חסר בכ”י פטרבורג), הן ‘ריגל’, אולם ל-רַאָם הקלסי הוראת ‘שאף, רצה’ בלבד. אך מאחר ש-‘תור’ בהוראת ‘שאף, רצה’ תורגם ב-רַאָם, תרגום זה הועבר גם לתרגומו של ‘תור’ במשמעות ‘ריגל’ (למשל במדבר יג, א ואילך; וכן גם בכ”י פטרבורג).

נספח: אולם אין הגאון עקיב, ויש שהוא מתרגם את ‘תור’ אחרת: ‘תור’ (במדבר י, לג) מתורגם ב-“יכיתאר” בהוראת ‘יבחר’ (גם בכ”י פטרבורג); אבל במקום אחר מתורגם ב-‘ליצלח’ (דברים א, לג) במשמעות ‘כדי שיתקין’ (גם בכ”י פטרבורג). מצד שני, השימוש ב-רַאָם מתחיל להתרחב והוא מתועד גם כתרגום של נרדפות ‘תור’: “לְרַגְלָה” (במדבר כא, לב) מתורגם ‘ירומון’ (חסר בכ”י פטרבורג); וכן ‘ויחפרו לנו את הארץ’ (דברים א, כב) מתורגם בכ”י פטרבורג, דירינבורג, תאג’, תאג’ גדול ‘ירומון לנא אלבלד’. את צמיחתן של גרסאות כאלה משקף ‘ירגלו אותה’ (דברים א, כד), המתורגם בדירינבורג ‘וראמוה’, אולם בכ”י פטרבורג, תאג’, תאג’ גדול (עדיין) ‘וג’סוה’.

ראוי לציון מקרהו של שורש ‘כחד’. לפועל העברי ‘נכחד/הכחיד/כיחד’ שתי הוראות: 1. ‘נעלם, הוכחש’, 2. ‘נשמד’; וכן 1. ‘העלים, הכחיש’ 2. ‘השמיד’. ואילו לשורש ַחַד הערבי רק הוראת ‘הכחיש’. מאחר שלשורש ַחַד הוראת ‘הכחיש, כיחד’, הוא משמש בהשפעת ‘כחד’ העברי הפוליסמי/הומונימי גם בהוראת ‘נשמד, השמיד’: “וּתְכַחַד מִן הָאָרֶץ” (שמות ט, טו) מתורגם ‘ואג’תחדת מן אלארץ’ (חסר בכ”י פטרבורג). “והכחדתיו” (שמות כג, כג) מתורגם ‘ואג’חדתהם’ (חסר בכ”י פטרבורג). במקרה הזה פעל גם הדמיון הפונטי בין הפועל העברי והפועל הערבי.

נספח: מעניין שדווקא לתרגום הוראת ‘הכחיש, העלים’ אין ַחַד משמש, וכדרך כלל התרגום הוא אַחַם, מעין “לא נכחד מאדני” (בראשית מז, יח) מתורגם ‘לא נכתם מן סידי’. מסתבר שרס”ג המשיך בתרגום ‘כחד’ במשמעות ‘העלים, הכחיש’ מתרגום קודם, אשר בו הן ‘העלים’ הכחיש’ הן ‘השמיד’ תורגמו בשורש ‘ג’חד’. רס”ג המשיך לתרגם את ‘השמיד’ בשורש ‘ג’חד’, אולם דווקא את הוראת ‘העלים’ תרגם בשורש ‘כתם’, שמא מפני שלא ייחס לשורש ַחַד הוראת ‘הכחשה’ אלא משמעות ‘העלמה’?

13 עיין בלאו, מילון, בערכו.

14 עיין בלאו, מילון, בערכו.

ב. כשמילה ערבית שייכת לשדה הסמנטי של מילה עברית (אשר לה הוראה נוספת) והן נגזרות משורשים נרדפים, המילה הערבית עשויה לקבל את ההוראה הנוספת של המילה העברית ולשמש כתרגומה בכל הוראות המילה העברית.

כך למשל "מבשיו" (דברים כה,יא), המציינת את 'אברי המין של הזכר', גזורה מן 'בוש', ואילו חַיָּא, המציינת את 'אברי המין של הנקבה', גזורה מן חַיָּי 'בוש'. בגלל הקרבה הכפולה הזאת (הוראה קרובה וגיזרון דומה) קיבל חַיָּא בערבית התרגומית את הוראת "מבשים", כלומר את משמעות 'אברי המין של הזכר', ומתרגם את "מבשיו".

ג. מילים שאולות מן הארמית או מן העברית שאינן ידועות בערבית של מוסלמים.

את התרגומים היהודיים, לרבות את התפסיר, מאפיינת גם השפעת הארמית, הכתובה והמדוברת. רגיל ביותר 'דנא ב' כתרגום של 'נגע', בעקבות 'קרב ב' הארמית. שימוש זה מצוי לא רק ב"תרגומית" אלא חדר גם לערבית היהודית הכללית. אופייני לתרגומי רס"ג גם 'אשתד' (גצ'בה) 'ויחר (אפו)' בעקבות 'תקיף (רוגזיה)'.¹⁵ מציאות שימושים אלו כתרגום התורה של רס"ג משקפים אף הם את אופיו היהודי הייחודי של תרגום הגאון. כך הגאון משתמש לפעמים ב-'הפך' לתרגום 'הפך'.¹⁶

ד. מילים בעלות הוראות מיוחדות המתועדות בחיבורים יהודיים בלבד.

השם רַכַּת משמעותו בערבית הקלסית 'חזיר בר'; שָׁר, אולם בערבית היהודית הוא משמש במשמעות 'פר'.¹⁷

בגרסאות השונות של תרגום רס"ג לתורה מתחלפים 'רת'/'תור' אפילו בכתב יד אחד: "פר אחד בן בקר" (במדבר ז,טו) מתורגם בכ"י פטרבורג, דירינבורג, תאג' גדול 'ות'ורא מן אלבקר', אולם בתאג' 'ורת'א מן אלבקר'. "כל הבקר לעלה שנים עשר פרים" (במדבר ז,פז) מתורגם בכ"י פטרבורג 'וג'מיע בקר אלצעידה את'נא עשר', ובדומה גם בדירינבורג, תאג', תאג' גדול. "וכל בקר זבח השלמים עשרים וארבעה פרים" (במדבר ז,פח) מתורגם בכ"י פטרבורג 'וג'מיע בקר ד'בח אלסלאמה ארבעה ועשרון ת'ורא', ואילו בדירינבורג 'וג'מיע בקר ד'באיח אלסלאמה ארבע ועשרון', ובתאג' 'וג'מיע בקר ד'בח אלסלאמה ארבע ועשרין רת', ובדומה תאג' גדול. "פרים בני בקר שלשה עשר" (במדבר כט,יג) מתורגם בכ"י פטרבורג, דירינבורג, תאג', תאג' גדול 'ת'לת'ה עשר רת'א מן אלבקר'. "לפר האחד לשלשה

15 השווה ספר בן-שמאי, עמ' 240, סוף סעיף 5.1.

16 לפרטים עיין בלאו, מילון, בערכו. על השאלה אם אמנם 'דגן' הוא 'דגן' מקורי אצל הגאון עיין בלאו, מילון, בערכו.

17 עיין בלאו, מילון, בערכו; בלאו, התהוות, עמ' 48, ובהשלמות לשם.

עשר פרים" (במדבר כט, יד) מתורגם בכ"י פטרבורג, דירינבורג, תאג', תאג' גדול 'לכל רת' מן אלת'לת'ה עשר'.

אנו רואים אפוא שאין קביעות בגרסאות השונות. על סמך ההשערה שהגאון נטה להיות עקיב במידה לא מעטה (אך לא בכל) בתרגומו בכלל ובתרגום 'פר' בפרט, צריך לשקול מה היה נוסחו המקורי, 'רת/רת' או 'ת'ור'. העובדה שבני תימן לא הכירו את המילה 'רת', כי כאשר נתקלו בה, מן הסתם בטקסט שלא השתמש בנקודות דיאקריטיות ועל כן לא הבדיל בין ל-לֹט (בין ת-לת'), הם טעו והפכו ל-לת' וגרסו לֹט¹⁸ מחייבת לראות ב-'רת' את הנוסח המקורי, מאחר שבני תימן לא הכירוהו והבינוהו בטעות כ-לֹט. יש להניח שכתב היד/כתבי היד של תרגום התורה של הגאון שנוקקו לו/להם הכיל/הכילו 'רת' ולא 'ת'ור', שהרי לא יעלה על הדעת כי בני תימן הכניסו מילה שלא ידעוה ('רת') במקום מילה שידעוה ('ת'ור'). ואם לא הכירו את 'רת' (שאגב מתועדת כבר בתרגום והפירוש הקדום (בכתיב פונטי) לאיוב, שמילת "פרתו" (איוב כא, י) מתורגמת 'ריתתהו', ואף נקלטה בתרגום הערבי של השומרונים, מסתבר לשער כי בתרגומו המקורי של הגאון 'פר' תורגמה 'רת', ואילו 'ת'ור' הוכנסה על ידי מעתיקים, שהרי ברי שבני תימן לא המירו את המילה שהכירו 'ת'ור' במילה שלא הכירו 'רת' (רת'), אלא להפך, שינו את 'רת' הלא ידועה למילה 'ת'ור' הידועה. אם השערה זו נכונה, צריך להניח שבתרגום המקורי של הגאון 'פר' תורגמה בקביעות 'רת', ורק במרוצת הזמן נדחתה 'רת' פה ושם על ידי 'ת'ור'. ואכן, מוסלמי לא הבין את 'רת' כ-'פר'!

בתרגום התורה שלו מתרגם רס"ג לעתים קרובות "זאת" סתמית ב-'כ'לה'.¹⁹ מילה זו פירושה 'מעשה, עניין', כגון בפסוק "אחת מכל אשר" (ויקרא ה, כב), 'אי כ'לה מן ג'מיע מא" (בדירינבורג "אי" ליתא), שמשמעו מילה במילה 'איזה עניין שהוא מכל מה ש', ובדומה בפסוק כו (כאן אף דירינבורג גורס 'אי כ'לה'). 'כ'לה' כתרגום של 'זאת' נמצאת למשל בפסוק "לו חכמו ישכילו זאת, יבינו לאחריהם" (דברים לב, כט), המתורגם "לו תחכמו לעקלו כ'לה יפהמון בהא עאקבתהם", שמשמעו כנראה 'לו חכמו, היו מבינים עניין שבאמצעותו היו מבינים את אחריהם'. בפסוק זה אכן ייתכן שאי ידועה של 'כ'לה' מקורי הוא, כיוון שהנחת משפט זיקה בלתי מקושר המוצרך על ידה מתאימה להקשר. כך אפשר להבין גם את "זאת עשו וחיו" (בראשית מב, יח), המתורגם 'אצנעו כ'לה תחיו בהא', אם שיעורו 'עשו מעשה שתחיו בו', וגם את "זאת עשו" (בראשית מג, יא) 'פאצנעו כ'לה', אם פירושו 'עשו מעשה', ובדומה בעוד שלושה מקומות (בראשית מה, יז; בראשית מה, יט; במדבר טז, ו). אולם על אף האפשרות לקיים בכתובים אלו 'כ'לה' בלתי מיודעת, ואף על פי שלא מצאתי חילופי נוסחאות, רגליים לדבר שהנוסח המקורי היה 'הדה' אלכ'לה' (להוציא

18 אך אפשר שאל בני תימן הגיע נוסח התרגום שכבר הכיל את 'רת', שהרי כפי שאני למד מס' הופקינס, לֹט נמצא בקטע סעדיני קדום למדיי כתוב באותיות ערביות.

19 לפרטים ודוגמאות עיין בלאו, מילון, בערכו.

כנראה את דברים לב, כט). שהרי מצויה 'כילה', לפי כל כתבי היד שראיתי, אף בכתובים אשר אין לקיימה בהם בלתי מיודעת, כגון "בזאת נאות לכם" (בראשית לד, טו) 'בכילה' נטאבקכס', ובדומה שם לד, כב. "בעבור זאת העמדתך" (שמות ט, טז) 'בסבב כילה אבקיתך'. יתר על כן, יש ש'הדה' אלכ'לה' ו'כילה' מתחלפות בשינויי נוסחאות, ומסתבר כי 'הדה' אלכ'לה', המתאימה לעניין, היא הנוסח המקורי. בפסוק "בזאת אדע" (בראשית מב, לג) גורסים תאג', תאג' הגדול וכ"י קמברידג' הוספות 1008 'בהדה' אלכ'לה' אעלם', אולם בדירינבורג 'בכילה' אעלם'. השווה גם "בזאת תדעון" (במדבר טז, כח) 'בהדה' אלכ'לה' תעלמון' בתאג' ותאג' גדול, אולם בדירינבורג 'בהדה' תעלמון', שיש לראותו כ-lectio faciliior. בפסוקים אחרים מצאתי רק 'הדה' אלכ'לה' (בראשית מב, טז; שמות ז, יז ועוד). מעניין גם פירוש "נוה שלום" לפסוק "בזאת נאות לכם" (בראשית לד, טו) 'בכילה', שמשמעו, לפי "נוה שלום", 'בדבר זה'. לפנינו אפוא גלגול מעניין של ביטוי ספרותי, 'הדה' אלכ'לה', אשר הוראתו המדויקת, 'מעשה זה, עניין זה', שכנראה לא הייתה ידועה לחכמי תימן, שונתה בידיהם ל'כילה', מתוך הבנת 'כילה' ככינוי סתמי 'זאת'.

בהשפעת 'פגש' אבדה לשורש הערבי فِجَّ הוראת הפתאומיות, והבניין השישי 'תפאג'א' משמש במשמעות 'נפגשו' סתם.²⁰ הוא נמצא בתרגום התורה של הגאון לבראשית לב, יח ולבראשית לג, ח.

הגאון מתרגם את 'ישימון' במילה 'סמאווה', וגם בכך הוא ממשיך את דרך קודמיו, עיין גלוסר תהילים סח, ח. לכאן שייך גם سَلَّمَ 'שילם', אם אמנם מקורי הוא.²¹ בהשפעת 'חָדַר' העברי הגאון משתמש ב-خَدَّر בהוראתו המקיפה של 'חָדַר',²² וגם בתרגום התורה מתועד שימוש זה בבראשית מג, ל ובדברים לב, כה. אך לא הגאון הוא שחידש שימוש זה, עיין גלוסר תהילים קה, ל 'בכ'דור' כתרגום של 'בחדרי'.

ה. מילה ערבית נדירה מייצגת מילה מקראית נדירה מבלי להתחשב בהוראת המילה המקראית.

יש אשר מילה מקראית נדירה מיתרגמת במילה ערבית נדירה. כך למשל את "מחרצנים ועד זג" (במדבר ו, ד),²³ סעדיה מתרגם 'מן אלפרצאן אלי אלזג', והכוונה המקורית בלא ספק ל'מן הגרעין עד הקליפה',²⁴ שהרי 'פרצאן' שאולה מן הארמית 'פורצנין' במשמעות 'גרענים'. אולם אחר כך קפא התרגום הזה (גם בגלל דמיון הצלילים בין 'זג' לבין 'זג') ושימש גם במשמעות 'מן הקליפה אל הגרעין', עיין דברי אבן בלעם: "וקו' מחרצנים ועד

20 עיין בלאו, מילון, בערכו.

21 עיין בלאו, מילון, בערכו.

22 לפרטים עיין בלאו, מילון, בערכו.

23 השווה צוקר, תורה, עמ' 406.

24 עיין בלאו, מילון, ערך פרצאן וערך זג.

זג' והם כת'יר מן אלמפסרין פי הד'ין אחרפין, וקלבו אלאמר פיהמא, וד'לך אן אלזג' חקיקה ואקע עלי קשרה חבה אלענב אלחאמלה אלמאיה, וחרצן הו אלעג'ם אלמוג'וד דאכ'להא [...]. ואלחרצן אד'א הו אלחב(!), אלד'י מתי זרע, קאם מנה אלזרג'ון. ואמא אלזג' גיר מסמוע לה פי ד'לך', כלומר: 'מה שאמר "מחרצנים ועד זג"', טעו הרבה מן המפרשים בשתי המילים האלה, והפכו את העניין בהם, מפני שהזג לאמתו של דבר חל על קליפת גרגר הענב המכיל את העסיס, וחרצן הוא הגרעין הנמצא בתוכה [...]. והחרצן אם כן הוא הגרעין, אשר אם זורעים אותו, גדלה ממנו הגפן. ואילו הזג אין אומרים עליו כדבר הזה".²⁵ וכן: "מחרצנים ועד זג [לא יאכל]', יקאל מן אלחב אלי אלזג' לא יאכל. ויקאל אנהא קלוב אלג'פן ואלכ'יוט אלמחמצ'ה. כלומר: "מחרצנים ועד זג לא יאכל", יש אומרים שהם (החרצנים) פנים הענב והחוטים החמוצים'.²⁶

והנה מצאתי בתרגום הגאון לתורה מקרה נוסף שאפשר שהוא משקף את קו הלשון הנזכר, כלומר מילה ערבית נדירה קבועה שלא בהוראתה המקורית מתרגמת מילה מקראית נדירה. המילה הערבית בהוראתה המקורית תרגמה את המילה המקראית לפי הבנה מסוימת. ואף על פי שהבנת המילה המקראית השתנתה, ולמילה הערבית אין ההוראה החדשה של המילה המקראית, המילה הערבית המשיכה לשמש כתרגום, אף על פי שאין לה ההוראה החדשה הנדרשת. כוונתי למילה הערבית [زور]²⁷ המתרגמת את שני הכתובים, את "חכלילי" ואת "חכלילות", הקשורים בעיניים: "חכלילי עיניים מיינ (# ולבן שניים מחלב)" (בראשית מט, יב); "[למי אוי...] למי חכלילות עיניים [למאחרים על היין]" (משלי כג, כט).

אני מציע שני שלבים בהתפתחות תרגומו של רב סעדיה גאון. לרוע המזל, השלב הראשון כולו השערה בלבד, והוא *מזור אלעינין מן אלכ'מר (# ואביץ' אלסנאן מן אללבן) (בראשית מט, יב), רוצה לומר *פוזל בעיניו בגלל היין (# ולבן בשניו בגלל החלב); *למן אזוראר אלעינין' (משלי כג, כט), רוצה לומר *למי פזילת העיניים', כלומר *מי פוזל'. אף על פי ששני הכתובים עוסקים בפזילה הנגרמת על ידי שתיית יין, בבראשית היין פועל לטובה, ובמשלי לרעה.

השלב השני מתועד. הגאון בתרגום בראשית שמר על הפועל 'אזוראר', אולם ייחס לו את הוראת 'היה אדום', באמרו 'מזור אלעינין אכת'ר מן אלכ'מר', כלומר 'אדום יותר', והוסיף לתרגם את 'חכלילי' בפועל 'אזור', כי 'אזור' נעשה התרגום הקבוע והמאובן של 'חכלילי', אף על פי שלא גיליתי את ההוראה 'אדום' בפועל זה.

25 צוקר, תורה, עמ' 406, שורה 8 ואילך.

26 אלפאסי, ג'אמע, א, עמ' 589, שורה 185, ערך חרצן.

27 עיין בלאו, מילון, בערכו.

נספח: רוב הנוסחים (דירינבורג, תאג', תאג' גדול, ועיין גם ראב"ע למקום) מוסיפים מילת 'אכת'ר' גם למקביל 'ולבן שינים מחלב', כלומר 'יותר מחלב'. היעדר 'אכת'ר' בכ"י פטרבורג הוא לכאורה טעות סופר.

במשלי תרגם את "חכלילות עינים" 'סכ'נה אלעין', כלומר 'דלקת העין',²⁸ (אך קאפח על אתר פירש אותו 'פרופ' בלי הפוגה'), והעיר הגאון בפירושו על אתר 'וליס פי אלמקרא לשון חכלילות אלא את'נתאן, חכלילי עינים, והי אזוראר, וההנא סכ'נה אלעין מת'ל נט'ראיהא (כך דירינבורג; קאפח נט'רהא)', רוצה לומר: 'ואין במקרא לשון חכלילות אלא שתיים, חכלילי עיניים, והיא האדמימות, וכאן דלקת עיניים כמו המקומות המקבילים לר', וכוונתו מן הסתם לומר כי 'דלקת העיניים' היא אדמימות שלילית כמו שהאברים המקבילים ל'דלקת העיניים' (אוי, אבוי, שיח, פצעים חנם) שליליים הם.

נספח: שְׁזָרָה כוללת את שתי ההוראות, 'פזילה' ו'אדמימות העין'. על רקע זה אפשר היה להסביר את המעבר של 'זוֹר' במשמעות 'פזל' למשמעות 'אדום העיניים'. אולם השערה זו נראית מאולצת.

מסתבר ש- 'זוֹר' במשמעות 'היה אדמומי' מילת רפאים היא, שהרי הוראתה 'פזל'. וכשפירשו את בראשית מט, יב ואת משלי כג, כט במשמעות 'פזל', השתמשו בפועל 'זוֹר'. אחר כך נעשה 'זוֹר' למקבילו הערבי של 'חכליל' סתם, ומאחר שהבינו את 'חכליל' כמצוין 'אדמימות', ייחסו את הוראת 'היה בעל אדמימות' גם ל- 'זוֹר'.

אכן, סטיות אלו מאוצר המילים המקובל, המאפיינות תרגומי מקרא יהודיים בכלל ואת תרגום התורה של הגאון בפרט, מוכיחות בוודאות שמראשיתו תרגום הגאון היה מיועד לקהל היהודי בלבד.

4. שטיינר נוטה לראות בעובדה שרס"ג כתב את תרגומו בלשון בתר-קלסית ולא במשלב נמוך יותר ראה שיעד אותו (גם) לקהל מוסלמי.²⁹ אולם המשלב הבתר-קלסי הוא חלק של רמות הסגנון שבהן פנו מחברים יהודים אל קהלם היהודי, ואותו מחבר עצמו עשוי ביצירה אחת להיזקק למשלב נמוך בעל יסודות נאו-ערביים מרובים יחסית, אך בסוגה אחרת הוא עשוי להשתמש בסגנון גבוה יותר, בתר-קלסי.³⁰ הרמב"ם השתמש בתשובותיו, יצירות אֶפְהָמְרִיּוֹת בנות חלוף, בסגנון שמרובים בו יחסית יסודות נאו-ערביים, אולם ביצירותיו הספרותיות, לא רק בספר "מורה נבוכים", אלא גם ב"פירוש המשניות", שבוודאי ובוודאי מיועד לקהל יהודי בלבד, שפתו בתר-קלסית.

28 עיין בלאו, מילון, ערך סכ'נה.

29 שטיינר, רס"ג, עמ' 95 ועמ' 149.

30 עיין בלאו, משלבים, עמ' 76–77.

מחברים שכתבו לקהל יהודי, יש שכתבו את חיבוריהם בלשון בתר-קלסית בהתאם לסוגה. חיבור המיועד (גם) לציבור המוסלמי, השתדלו מחברים יהודים לנסח בסגנון בתר-קלסי. אולם אין להפוך את המשפט הזה ולטעון שחיבור במשלב בתר-קלסי חזקה שיועד גם לציבור הלא-יהודי. כפי שראינו, גם חיבורים שפנו לקהל היהודי עשויים היו להיכתב בסגנון בתר-קלסי. העובדה שתרגום התורה לרס"ג משלבו בתר-קלסי אינה מפקיעה אותו מלהיות מיועד לקהל היהודי בלבד.

5. נסכם. רצינו להראות שקהל היעד של רס"ג בתרגום התורה היה הקהל היהודי, והקהל היהודי בלבד, כי רק הוא הבין את אוצר המילים התרגומי המיוחד. אוצר המילים הזה המיוחד של תרגומי המקרא היהודיים, לרבות תרגום התורה לרס"ג, לא היה מובן במלואו אלא לקהל היהודי בלבד. וזה ממקם גם את תרגומו של הגאון כחיבור המיועד לקהל היהודי בלבד, כחוליה בשרשרת התרגומים הערביים-היהודיים שנכתבו בידי יהודים לקהל היהודי. אין להעלות על הדעת שהגאון היה מכוון לציבור המוסלמי חיבור בעל סממנים לשוניים יהודיים ייחודיים כאלה בתחום אוצר המילים שלא היה מובן ללא יהודים. גם העובדה שהתרגום התהווה מתוך פירושו של רס"ג, פירוש שהיה מכוון לקהל היהודי, מחזקת תפישה זו (אם כי אינה מוכיחה אותה).

על רקע זה, אין לראות בדברי רבי אברהם אבן עזרא, שהגאון כתב את תרגומו "בלשון ישמעאל ובכתבתם", הוכחה שתרגום התורה של הגאון אכן יועד (גם) למוסלמים. ראב"ע אמנם שיער שהתרגום מכוון (גם) לציבור המוסלמי, אך לא צדק בהשערותו. הוא חשב שנוסח הספר באותיות ערביות, שמן הסתם נתקל בו, הוא מהדורה ראשונית, שהגאון כיוונה לקהל המוסלמי. אולם נראה שמסקנתו הייתה חפוזה. ייתכן מאוד שתרגום הגאון הועתק לאותיות ערביות בדיעבד,³¹ לצורכי פולמוס בכינוסים בין-דתיים (مجالس), שהמוסלמים ניהלו אותו או שמא בשביל חוגים קראיים.³² אף לא מן הנמנע שאבן עזרא נתקל בהעתקה נוצרית. יתר על כן, נכון אמנם שאף על פי שיהודי ספרד השתמשו בערבית קרובה למדיי לערבית הקלסית, גם הם כתבו באותיות עבריות כאחיהם במזרח,³³ אף על פי כן לא מן הנמנע שבספרד היו גם בין היהודים הרבניים שהעדיפו להיעזר בטופס כתוב באותיות ערביות של תרגום התורה, והתרגום הועתק לאותיות ערביות בשבילם. השווה את העובדה שספרו של משה אבן עזרא كتاب المحاضرة والمذاكرة הועתק באותיות ערביות.³⁴ זה נעשה מן הסתם בשביל יהודים שהיטיבו לקרוא אותיות ערביות מעבריות.

31 גם התרגום השומרוני "הרס"גי" קיבל את תרגום הגאון בדיעבד.

32 עיין פולנדט, רס"ג, עמ' 65 ואילך.

33 עיין ש"ד גויטיין, *Orientalia Hispanica* א (1974), עמ' 331.

34 עיין בלאו, התהוות, עמ' 244–245.

מן הראוי לנתח בשלב זה שוב את ביטויו של ראב"ע "לשון ישמעאל וכתבתם"³⁵. בוועידה הרביעית של החברה לחקר התרבות הערבית היהודית של ימי הביניים (ביום י"ד באב תשמ"ט), הרצו מרק כהן וששון סומך על מסמך מעניין ביותר.³⁶ מסמך זה (ENA 3734), המחזיק שני עמודים, הוא מן השליש האחרון של המאה העשירית לספה"נ מפוסטטאט וקשור בוזיר המשומד יעקב בן יוסף אבן כלס. למסמך זה חשיבות גדולה לא רק לעצמו, אלא הוא משמש גם כרקע לחיי החברה שבה תרגם הגאון את התורה לערבית. וזה משפט המפתח הנוגע לענייננו (אותיות שמעל השורה הושמו בין סוגריים כאלה { }):

אני למא ערץ' עלי אלוזיר אלאג'ל יעקוב אבו יוסף אדאם אללה עלוה תרג'מה מן תרג'ם מן אלאסראילין כתאב אלצל'ו {א} ת ואלתסבחה ותסאביח עלי רסם חדוד אלקואנין וכאן פי נקלה ד'לך מן לגה אלעבראנין אלי לגה אלערב פי לפט' וכ'ט ערבי מא וג'ב ענדה וע[נ]ד ג'מאעה אלנאט'רין מן טבקאת אלאדבא ואלמתפלספין ואל {א} טבא אלד'י יחצ'רון מג'לס אלכלאם עלי אלשראיע בין ידיה דאימא אלהו ואלאזדרא ואלאסתכ'פאף בג'מלה אלאמה מע מא לחק אלחאצ'רין בין ידיה מן אלרבאנין ומכ'אלפיהם אלכ'ג'לה ואלחיאה במא תבעה מן אלקול [...].

ותרגומו :

כאשר הציע לי הווזיר הנעלה יעקוב בן יוסף, יתמיד האל את שגבו, תרגום של מי שתרגם מן היהודים את ספר התפילות והשבח ותשבחות לפי מצוות הדינים, והיה בתרגומו זה מלשון העברים ללשון הערבים במילים ובכתב ערביים, מה שחייב בעיניו (הכוונה בעיני הווזיר) ובעיני קהל המלומדים המשכילים אנשי הכלאם והפילוסופים והרופאים הבאים לכנס הוויכוחים על ההלכות לפניו תמיד, לעג [כלומר, מה שחייב לעג] ובוז וזלזול בכלל האומה, עם מה שבאו על הרבניים ומתנגדיהם הנוכחים לפניו בוושה וכלימה בגלל הדיבורים שבאו אחר כך [...].

נמצאנו למדים שבפוסטטאט בשלהי המאה העשירית לספה"נ נערך כנס קבוע של מלומדים, אנשי כלאם, פילוסופים ורופאים, שנאספו כדי להתווכח על הלכותיהן של הדתות השונות. בשביל כנס כזה תורגם סידור רב סעדיה גאון "בלפט' וכ'ט ערבי", רוצה לומר 'במילים ובכתובה ערביים', ביטוי המזכיר לנו את ניסוחו של ראב"ע "בלשון ישמעאל וכתבתם". אך יש הבדלים בין שני המצבים: בכנס בפוסטטאט מדובר בתרגום, ואילו אצל ראב"ע במהדרה ראשונית, אם כי הנחתו זו של ראב"ע אינה מסתברת, כי אוצר המילים של תרגום הגאון הוא ייחודי לקהל יהודי, ועל כן לא יוחד מלכתחילה לציבור לא יהודי. על כל

35 השווה שטיינר, רס"ג, עמ' 148 ואילך.

36 מאוחר יותר אף פרסמו אותו בכתב העת *Jewish Quarterly Review* 80 (1990), עמ' 283–314.

האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים? | 487

פנים, ויכוחים בין בני דתות שונות נתקיימו גם בתקופת הגאון, ואלמסעודי מספר שקיים ויכוח עם אבו אלכת'יר, מורהו של רס"ג.³⁷

קיצורים ביבליוגרפיים

S.L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known* = אלפאסי, גיאמע
by David ben Abraham al-Fa:si., New Haven 1936-1945 as kita:b ja:mi' al-alfa: z

J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo- = בלאו, התהוות -
Arabic*, 3rd ed., Jerusalem 1999

בלאו, מילון = " בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו

J. Blau, "Notes on the Use of Different Registers of Judeo-Arabic - בלאו, משלבים -
by One Author", *Hebrew Annual Review* 9 (1985), pp. 75-78

דירינבורג = תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון [...], הוציא לאור נפתלי
יוסף דירינבורג, פאריס תרנ"ג

H. Malter, *Saadia Gaon, His Life and Work*, Philadelphia 1921 = מאלטר, רס"ג

ספר בן-שמאי = מאיר בר-אשר ואחרים, דבר דבור על אופניו, מחקרים [...] מוגשים לח' בן-שמאי,
ירושלים תשס"ז

R. Vollandt, *Christian Arabic Translations of the Pentateuch = פולנדט, נוצרי -
from thr 9th to the 13th Centuries: a Comparative Study of Manuscripts and
Translation Techniques*, Doctoral Thesis, Cambridge 2011

R. Vollandt, *The Transmission of the Judaeo-Arabic Pentateuch = פולנדט, רס"ג -
Translatiom of Rav Saadiah Gaon in Arabic Letters: a Case of Textual Diffusion*,
Master of Arts Thesis,, Jerusalem 2007

צוקר, תורה = מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק תשי"ט

R. C. Steiner, *A Biblical Translation in the Making, The = שטיינר, רס"ג -
Evolution and Impact of Saadia Gaon's Tafsir*, Cambridge, Mass. 2010